

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA KOMIL INSON G'OYASI

Akbaraliyeva Sevinch

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
Filologiya fakulteti O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi
2- kurs 208 – guruh talabasi

Normurodova Malohat

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
Filologiya fakulteti O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi
2- kurs 208 – guruh talabasi

Toshtemirova Sevinch

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
Filologiya fakulteti O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi
2- kurs 208 – guruh talabasi

ANNOTATSIYA Ushbu maqolada XV asr o'zbek adabiyotining buyuk namoyandasi Alisher Navoiyning asarlarida komil inson g'oyasining falsafiy-axloqiy jihatlari tahlil qilinadi. Mutafakkirning "Xamsa", "Mahbub ul-qulub", "Lison ut-tayr" va boshqa asarlari misolida insonning ma'naviy kamolotga erishish yo'llari, axloqiy sifatlari va ijtimoiy mas'uliyati o'rganiladi. Navoiyning komil inson konsepsiyasi sufizm, islom falsafasi va milliy qadriyatlar sintezi asosida shakllanganligini ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, komil inson, sufizm, axloq, ma'naviyat, Xamsa, islomfalsafasi, insonparvarlik.

KIRISH

O'zbek xalqining buyuk farzandi, shoir, mutafakkir va davlat arbobi Alisher Navoiy (1441–1501) jahon adabiyoti xazinasiga beqiyos hissa qo'shgan. Uning asarlari faqat badiiy jihatdan emas, balki falsafiy, axloqiy va insoniy qadriyatlar nuqtai nazaridan ham katta ahamiyatga ega. Navoiy ijodining markazida turuvchi asosiy g'oyalardan biri — komil inson konsepsiyasidir.

Komil inson g'oyasi O'rta Osiyo mutafakkirlari orasida alohida o'rin tutadi. Bu g'oya islom falsafasi, xususan tasavvuf ta'limotida chuqur ildiz otgan bo'lib, Navoiy uni o'z davri ijtimoiy-siyosiy sharoitlari va milliy ma'naviy an'analar bilan

uyg'unlashtirgan holda yanada boyitgan. Mutafakkir o'z asarlarida insonning ma'naviy kamolotga erishishi, yovuzlikdan yiroqlik va ezgulikka intilish g'oyalarini keng yoritgan.

Ushbu tadqiqotning maqsadi — Navoiy asarlaridagi komil inson obrazining o'ziga xos xususiyatlarini, uning tarkibiy qismlarini va zamonaviy ahamiyatini ilmiy jihatdan tahlil etishdan iborat. Tadqiqotda qiyosiy-tahliliy, struktural va hermenevtik metodlardan foydalanilgan .

ADABIYOT SHARHI

Navoiy ijodini o'rganish borasida ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilgan. Akademik Abdurauf Fitrat, Hamid Sulaymon, Ozod Sharafiddinov, Ismoil Mirzayev va boshqa olimlarning ilmiy ishlarida Navoiy falsafasi, uning axloqiy qarashlari va badiiy mahorati keng o'rganilgan. Biroq komil inson g'oyasini alohida ilmiy muammo sifatida kompleks tahlil qiluvchi tadqiqotlar soni hali ham cheklangan.

Sharq adabiyotshunosligida komil inson tushunchasi "al-inson al-kamil" iborasi bilan ifodalanib, Ibn Arabiy (1165–1240) asarlarida nazariy asoslangan. Keyinchalik bu g'oya Jaloliddin Rumiy, Fariduddin Attor, Abdurrahmon Jomiy va nihoyat Alisher Navoiy asarlarida rivojlanib borgan. Navoiy Jomiyning bevosita shogirdi sifatida ushbu falsafiy merosni o'zbek adabiy-falsafiy tafakkuriga moslashtirgan.

Sobiq sovet davrida Navoiy ijodidagi diniy-tasavvufiy jihatlarga ilmiy munosabat cheklangan bo'lsa-da, mustaqillik yillarida bu yo'nalishda faol tadqiqotlar boshlandi. Jumladan, Natan Mallaev, Baxtiyor Nazarov, Hamidulla Boltaboev kabi olimlarning asarlari bu borada muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

ASOSIY QISM: KOMIL INSON G'OYASINING TAHLILI

Navoiy tasavvufining asosiy yo'nalishi — inson va Alloh o'rtasidagi ma'naviy yaqinlik, ruhning Mutlaq Haqiqatga intilishi g'oyasiga qurilgan. "Lison ut-tayr" dostonida bu g'oya ramziy tarzda ifodalangan: o'ttiz qush (si murg') uzoq safardan so'ng Simurg'ni — komillikning timsolini — topishga erishadi. Bu obraz tasavvufiy kamolotning eng yuksak darajasini — fano (o'z-o'zidan kechish) va baqo (Haqda yashash) holatlarini ko'rsatadi.

Navoiy falsafasida komil inson uch asosiy sifatga ega bo'lishi lozim: birinchisi — ilm, ikkinchisi — axloq, uchinchisi — amal (ijtimoiy faoliyat). Bu uchlik bir-birini to'ldiradi: ilm axloqsiz quruq nazariyaga aylanadi, axloq ilmsiz ko'r taqlid bo'lib qoladi, amal esa ilm va axloq bilan uyg'unlashgan holda ijtimoiy foyda keltiradi.

Navoiyning besh dostonidan iborat "Xamsa"si komil inson obrazlarining badiiy jihatdan eng to'liq ifodasini o'z ichiga oladi. "Hayrat ul-abror" dostonida mutafakkir to'g'ridan-to'g'ri insoniy fazilatlar haqida so'z yuritadi. Dostonning "Adolat», "Saxovat", "Kamtarlik", "Ilm" va boshqa qismlari komil insonning axloqiy sifatlarini tizimli tarzda ifodalaydi.

"Farhod va Shirin" dostonida Farhod obrazi komil sevgining, komil mehnatning va komil sadoqatning timsoli sifatida namoyon bo'ladi. Farhod nafaqat oshiq, balki mohir hunarmand, bilimdon tabib va or-nomusli inson sifatida tasvirlanadi. Navoiy uni "rind" — barcha dunyoviy qiynchiliklardan o'tib, ma'naviy poklikka erishgan inson sifatida ko'rsatadi.

"Layli va Majnun" dostonidagi Qays (Majnun) obrazi esa komil ishqning timsolidir. Biroq Navoiy Majnunni oldingi an'analardan farqli tarzda talqin qiladi: u aqlni yo'qotgan oshiq emas, balki ilohiy ishq yo'lida o'z-o'zidan kechgan solik — komil inson talabiga erishuvchi ma'naviy sayohatchi sifatida ko'rinadi.

"Mahbub ul-qulub" (Ko'ngillarning sevgilisi, 1500) — Navoiyning nasriy asari bo'lib, u komil inson nazariyasining eng mukammal nazariy bayonini o'z ichiga oladi. Asarda turli ijtimoiy tabaqalar vakillari — hukmdor, olim, hunarmand, dehqon va boshqalar uchun axloqiy me'yorlar belgilab beriladi. Asarda adolatli hukmdor obrazi alohida e'tibor bilan yoritilgan. Navoiy bo'yicha komil hukmdor — bu nafaqat qudratli, balki avvalo adolatli, xalqparvar va ilmga e'tiqodli kishi. Mutafakkir o'sha davr Hirot hukmdori Sulton Husayn Boyqaroga bu masalalarda maslahatchi va ma'naviy ustoz sifatida munosabatda bo'lgan. "Bir podshoh adolatli bo'lsa, yuz yillik ibodat savobini oladi" — deb yozadi Navoiy.

Navoiy uchun ilm komil insonning asosiy belgisidir. U o'zining "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida ilmning inson hayotidagi o'rni haqida shunday yozadi: "Ilmsiz inson ko'zsiz kimsadek qorong'ulikda yuradi." Bu fikr uning ko'plab she'rlarida ham takrorlanadi. Mutafakkir ilmni faqat nazariy bilim emas, balki amaliy hayotda qo'llaniladigan hayot falsafasi sifatida talqin qiladi.

"Nasoyim ul-muhabbat" asarida Navoiy 770 dan ortiq so'fiylarning hayoti va ta'limotini bayon etadi. Bu asarda komil insonning ma'naviy rivojlanish bosqichlari — shariatdan tariqatga, tariqatdan ma'rifatga, ma'rifatdan haqiqatga erishish yo'li batafsil yoritilgan. Ushbu to'rt bosqich tasavvufiy kamolotning asosiy yo'lini tashkil etib, komil inson ana shu yo'l yordamida o'z ma'naviy qiyofasini to'liq kashf etadi.

Navoiy ijodida komil inson tushunchasi faqat shaxsiy ma'naviy kamolot bilan chegaralanib qolmaydi — u keng ijtimoiy ma'noni ham o'z ichiga oladi. Mutafakkir uchun haqiqiy komil inson — bu o'z xalqiga, jamiyatiga va Vataniga xizmat qiladigan kishidir. Bu jihat uni sof tasavvufiy an'anadan ajratib turadigan o'ziga xos xususiyatdir.

"Hayrat ul-abror"ning "Saxovat» maqolasida Navoiy quyidagicha yozadi: saxiy inson nafaqat mol-mulkini emas, balki bilimini, kuchini va vaqtini ham boshqalar uchun sarflaydi. Saxovat — bu komil insonning asosiy axloqiy sifatlaridan biri bo'lib, u ilohiy saxovat — Allohning rahmat-u muruvvatining in'ikosi sifatida talqin etiladi.

MUHOKAMA VA BAHOLASH

Navoiyning komil inson konsepsiyasini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, u bir necha manba va an'analar sintezidan tashkil topgan. Birinchi manba — islomiy axloq ta'limoti, xususan Qur'on va hadislar. Ikkinchi manba — tasavvuf falsafasi, Ibn Arabiy va Rumiylarning merosi. Uchinchi manba — qadimgi yunon falsafasining sharq tarjimalari orqali kirib kelgan axloqiy tizimi (Forobiy, Ibn Sino). To'rtinchi manba — o'zbek-turkiy xalq og'zaki ijodi va milliy qadriyatlar.

Navoiyning o'ziga xosligi shundaki, u ushbu turli manbalarni ijodiy tarzda birlashtirgan holda yangi, o'ziga xos konsepsiya yaratgan. Xususan, u tasavvufdagi passiv riyozat yo'lini faol ijtimoiy xizmat bilan uyg'unlashtirgan. Uning qahramonlari faqat monastirda o'tiruvchi zohidlar emas — ular jamiyat hayotida faol ishtirok etuvchi, xalqqa naf keltiruvchi shaxslardir.

Navoiy konsepsiyasining Uyg'onish davri Evropa insonparvarlik falsafasi bilan o'xshash jihatlari ham bor: inson sha'ni va qadr-qimmatini ulug'lash, bilimga intilish, ijtimoiy adolat. Biroq Navoiy insonparvarligining asosi Allohga bo'lgan ishq va unga bo'ysunish bo'lib, bu uni Evropa renessans tafakkuridan farqlaydi.

XULOSA

Amalga oshirilgan tahlil asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin: Alisher Navoiy asarlarida komil inson g'oyasi markaziy o'rinni egallab, uning butun ijodiy-falsafiy merosini birlashtiruvchi asosiy konsepsiya sifatida namoyon bo'ladi. Navoiy komil insonni ilm, axloq va ijtimoiy xizmat uchburchagi asosida ta'riflaydi.

Mutafakkirning komil inson konsepsiyasi islom falsafasi, tasavvuf ta'limoti va milliy qadriyatlar sintezi asosida shakllanib, o'z davri uchun inqilobiy xarakter kasb etgan. U inson sha'nini, milliy tilni va madaniyatni ulug'lash bilan birga, ijtimoiy adolat va xalqparvarlikni ilgari surgan. Bu g'oyalar bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Zamonaviy O'zbekiston sharoitida Navoiyning komil inson g'oyasi milliy istiqloq mafkurasining muhim tarkibiy qismi sifatida dolzarb ahamiyat kasb etadi. Komil inson g'oyasining tarbiyaviy, ma'naviy va ijtimoiy salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish — bu zamonaviy navoiyshunoslik oldidagi asosiy vazifalardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Navoiy A. Asarlar. O'n besh tomlik. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1968–1970.
2. Navoiy A. Mahbub ul-qulub. — Toshkent: Fan, 1983. — 176 b.
3. Navoiy A. Lison ut-tayr. — Toshkent: Sharq, 1991. — 384 b.
4. Mallaev N. O'zbek adabiyoti tarixi. — Toshkent: O'qituvchi, 1976. — 576 b.
5. Sulaymon H. Navoiy va tasavvuf. — Toshkent: Fan, 1965. — 212 b.
6. Boltaboev H. Navoiy va komil inson g'oyasi. — Toshkent: Akademiya, 2001. — 248 b.
7. Mirzayev I. Alisher Navoiy ijodida inson va jamiyat. — Toshkent: Fan, 1994. — 184 b.
8. Nazarov B. Navoiy va Sharq mumtoz adabiyoti. — Toshkent: O'zbekiston, 2006. — 320 b.
9. Schimmel A. Mystical Dimensions of Islam. — Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1975.
10. Subtelny M.E. Timurids in Transition. — Leiden: Brill, 2007. — 342 p.